

Posudek diplomové práce: Eva Šťastná: Konstruování fikčnosti –Možné světy a jejich autor

Něco by mělo být řečeno už na začátku a vytknuto tak před následující text:

Autorka velmi precizně a formulačně vybroušeným stylem proponuje svoji kritiku pojmu možný svět v kontaktu s pojmem fikční svět. Pro svoji analýzu obou pojmů přináší rozsáhlý fundovaně rozmyšlený teoretický materiál. Její myšlenkový pohyb teritoriem logiky, literární teorie a lingvistiky a způsob jejího tázání ukazuje, že k tématu přistupuje nejenom zodpovědně, ale motivována skutečnou potřebou vyrovnat se s jedním z nejdiskutovanějších problémů současné literární teorie - totiž s problémem vztahu mezi aktuálním, možným a fikčním světem. Takto založená práce sama o sobě překračuje standardní podobu diplomových prací a vyžaduje si velkou míru pozornosti.

Práce se pokouší doložit a prozkoumat korespondenci mezi pojmy možného a fikčního světa, popřípadě jejich disproporce, které způsobují vzájemnou nekompatibilitu. Za základ si bere několik produktivních teorií, které aktuálně ovlivňují bádání v oblasti, v nichž se definuje povaha fikčnosti jako rámce pro konstrukci povahy výroků a vztahů v tomto specifickém typu světů.

Práce jako celek je však zproblematizována několika tvrzeními, které se zde staví jako východisko kritiky přístupu teoretiků fikčních světů, která však zřejmě neodpovídají skutečnému obsahu jejich výroků či definic. Jinými slovy, práce si často definuje vlastní předmět analýzy a nemohu se ubránit dojmu, že takto založený předmět se rozchází se svým „skutečným“ protějškem, jak jej můžeme nalézt v citovaných teoriích.

Několik příkladů (postupuji přitom nikoliv podle míry významnosti tvrzení, ale podle jejich pořadí v textu):

1. Jedním z ústředních pojmů, s nímž autorka operuje a vůči němuž se vymezuje, je pojem světa (fikčního, možného, nemožného). V případě teoretiků fikčních světů kritizuje (a ponechme stranou zda oprávněně) metaforičnost pojmu (čehož jsou si zmínění teoretici ostatně vědomi). V jejich pojetí je přitom zřetelné, že termín fikční svět chápou jako pojem makrostrukturní sémantiky (Doležel) a jako takový odkazující k jistému typu (textové) komplexnosti a strukturní celistvosti. Rozpoznávají jej přitom jako svět neúplný, na rozdíl od úplného světa aktuálního. Výše zmíněná strukturní komplexnost a neúplnost přitom nestojí v rozporu, ale odkazuje na skutečnost, že zatímco v případě aktuálních světů mají mezery povahu epistemologickou (danou kupř. stavem poznání), v případě fikčních světů jde o vlastnost ontologickou (zakládající jiný typ jejich „režimu“). Toho si ostatně povšiml už Ingarden, když se pokoušel pojmenovat ontologii literárního díla a hovoří o potřebě konkretizace, uvědomuje si současně nebezpečí, které z konkretizace plyne pro identitu literárního díla, která je svázána s textem (jako referentem) a tedy i s mezerami (oblastmi nedourčenosti) které text obsahuje. Při vší metaforičnosti tak pojem *svět* nevnímám jako tak problematický, jak jej autorka vymezuje.
2. V tomto smyslu rozumím i Doleželově tvrzení o charakteru tohoto světa jako artefaktu (kteréžto pojetí autorka rovněž kritizuje) – tedy umělého výsledku tvořivé lidské činnosti. Z takového světa je vyloučen prvek náhody (vlastní našemu aktuálnímu světu), což ostatně dokládá i autorčin postřeh o „božské“ pravomoci autora – jak jej definuje v závěrečné části své studie. Fikční svět se v tomto smyslu zdá vykazovat i zcela zřetelnou (říkám zcela zřetelnou, přestože vím, o jak problematický výraz v této souvislosti jde) intencionální orientaci (a mám nyní skutečně na mysli intencionální a nikoliv intensionální). Což jej ovšem vůbec neodlišuje od možného světa, ale právě naopak.

3. Není mi zcela jasné tvrzení v kapitole „Mnohost světů, neúplnost a vnitřní struktura“ o tom, že „pro Doležela je fikční svět zcela stejný jako svět nefikční“ – odvozené od Doleželovy typologie motivů. Vnímám je jako poněkud zjednodušující. Doležel se zde pokouší nikoliv o distinkci obou, ale (ostatně v tradici, kterou rozvinuli formalisté) o poskytnutí jakéhosi základního instrumentáře nejmenších stavebních jednotek vyprávění ve vztahu k teorii akce a jeho autoritami se stávají autority z obou logiky a lingvistiky. Sám ostatně říká, že mu tady nejde o pojmenování fikce v její jazykové specifičnosti, ale o to, aby zakotvil extensionální (tedy k mimojazykovému světu orientovanou) sémantiku motivů v teorii akce.
4. Rozcházejím se s autorkou při porozumění výroku Ronenové: „že fikční světy jsou modelovány určitými způsoby podle skutečného světa a že specifická povaha tohoto modelování může a musí být definována.“ Autorka práce tvrdí, že z tohoto výroku vyplývá, že „pojem světa běžně užíváme pro porozumění „univerzu diskurzu“ v tom smyslu, že světem univerzum diskurzu modelujeme“. Chápu daný citát spíše v tom smyslu, že (daný, zvolený) diskurz modeluje určitý svět (jeho pravidla). Z jiných důvodů však souhlasím s autorkou práce, že ani Ronenové se nepodařilo nabídnout distinktivní rysy, které nám bezpečně umožní fikční diskurz odlišit od diskurzu aktuálního světa, ale ani u ní si nejsem jist, jestli právě tato problematika je základním motivem této její citované práce, která se soustředí na způsob, jímž fikční světy zakládají své rozumění.
5. Zásadní nedopatření však nacházím v analýze a komparaci pojmů Sinn a Bedeutung, smysl a reference, intense a extense. Zdá se, že autorka slučuje pojem Sinn, s nímž přichází Frege s pojmem smysl, jak mu rozumí literární teorie. Přesto, že to slovník nabízí, obsah pojmu – jak jej projektuje Frege – odpovídá termínu význam. Tady ovšem způsobuje nedorozumění už Doležel, který přeskočil (či spíše neupozornil na) vývoj, jaký ony dva pojmy – smysl a význam (jejich definice) – prodělaly v literární teorii a ztotožňuje rovnou svůj pojem intense s pojmem Sinn. Doleželova intense však neodpovídá smyslu, tak jak mu dnes v literární teorii rozumíme, ale významu a proto zcela (a to zcela v duchu Pražské školy) umísťuje intensi do oblasti textury, tedy na rovinu textu (významová výstavba). Smysl (který je pro Doležela v oblasti extense a tedy interpretace) je tím, k čemu text referuje a co leží v mimojazykovém světě (dění smyslu). Přestože Pražská škola neodděluje striktně otázky pragmatiky a sémantiky, směřuje význam spíše do oblasti konstituování textu, jeho organizace a výstavby, jeho textových vztahů a smysl k rovině konkretizace – i proto jde o kategorii vnímanou strukturalisty, jak ostatně autorka upozorňuje, bez ohledu na jejich provenienci – s krajní nedůvěrou. Proto nelze souhlasit s tvrzením autorky, že Doleželovu fikčněsvětovou teorii je možné vnímat jako součást anti-strukturalistického trendu návratu reference do života znaku, protože v rámci intense je pro Doležela referent na rovině textu (pravidelnosti struktury). Doležel se tedy na rovině intense nezabývá otázkami smyslu, ale významu. Intensi je proto třeba vnímat jako pojem textové sémantiky, nikoliv pragmatiky.
6. Ráznou kritikou vede autorka proti Doleželovu překladu Kripkeho citátu o možných světech logiky: „...*Possible worlds*’ are stipulated, not discovered by powerful telescopes. There is no reason why we cannot stipulate that, in talking about what would have happened to Nixon in a certain counterfactual situation, we are talking about what would have happened to him“ (Kripke 1980, s. 44). Přičemž tvrdí, že Doležel překroutil význam překladu tím, že za výraz STIPULATED dosadil „navrhovaný“. Zásadní drobnost má pak v autorčině interpretaci nedozírný význam a způsobuje rozchod Doleželovy teorie fikčních světů s Kripkeho teorií možných světů. Autorka tvrdí, že správný překlad by měl být **určen**, tedy: „...Možné světy’ jsou *určovány*

(*stipulated*), nikoli *objevovány* (*discovered*) mocnými dalekohledy. Není žádný důvod, proč bychom **při mluvení o tom, co by se Nixonovi stalo v nějaké protifaktové situaci**, nemohli **určit**, že mluvíme o tom, co by se stalo **jemu**“ (zvýrazněné provedla autorka). Vzápětí v textu provede ztotožnění slov *zaveden* a *stipulován*. Srovnáme-li pak tuto dvojici s podobnou, kterou autorka v textu užívá: „Možný svět je *zaveden (dán) deskriptivními podmínkami, jež s ním spojujeme*“ (Kripke 1980, s. 44), vidíme, že kritika tu není zcela oprávněná a navíc dochází také k pozměnění významu výrazu *stipulovat*: tedy smluvně určit, ujednat, dohodnout. Kripkeho tvrzení o možných světech se pak spíše týká toho, že jejich modelování vychází z určité dohody, které jsou si „účastníci“ jejich modelování vědomi a na niž přistupují. Z toho důvodu se mi nezdá Doleželův překlad **navrhovány** jako zcela neadekvátní, i když je třeba k tomuto výrazu přistupovat opatrně. Píše-li ovšem autorka: „Vidíme, že význam citátu je poněkud jiný než tvrdí Doležel. Výtěžkem celého odstavce je, že mezisvětová identita Nixona se zakládá v nás, a proto, mluvíme-li o někom v modu možnosti, samozřejmě víme, že je to tentýž člověk, protože tak jsme svou úvahu vedli. Tento fakt nelze zredukovat na tvrzení, že světy vytváříme.“ Dopouští se stejného posunutí významu výroku, z něhož obviňuje Doležela (u Doležela tedy *navrhujeme* a nikoliv *vytváříme*). Nelze jednoduše říci, že „mezisvětová identita Nixona se zakládá v nás“, ale je třeba zdůraznit, že významem pojmu *stipulovat* je dohoda, která (jak říká římské právo) předpokládá přítomnost obou stran smluvených.

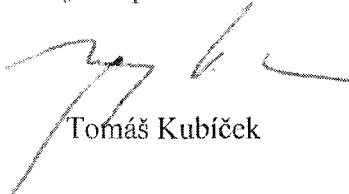
7. Aní předchozím příkladem nechci říci, že by si Doleželova teorie nezasloužila kritiku (ostatně, co by to bylo za teorii!), ale tato kritika by měla být založena na ni, jako na svém předmětu a neměla by si definovat předmět vlastní. Příkladem takové velmi přesné a výstižné kritiky je ostatně autorčina práce nad tvrzením z *Heterocosmica*, že fikční světy jsou soubory nerealizovaných možných stavů věcí. Tuto kritiku a její promyšlenou analýzu považuji za velmi přesnou a důvodnou.
8. Paradoxně, postupuje-li autorka cestou od předmětu, jak si jej sama definovala, je její myšlení většinou přehledné, logické a argumentačně nesporně velmi dobře vystavěné. Jedinou výhradou pro mě pak zůstává jistá, výše zmíněná „netotožnost předmětů“.
9. Jiným paradoxem ovšem zůstává, že i Doležel se zachoval stejně, když si definoval svůj pojem fikčního světa a obrátil svoji pozornost zcela na něj, přesto, že tím v určitých okamžicích porušil „pravidla“ možných světů logiky. Přes veškerou diskutabilnost však v důsledku upevnění předmětu svého bádání v souřadnicích, které mu umožnily zcela se soustředit na procesy uvnitř takto definovaného světa, nám poskytl přesvědčivou deskripci procesů-operací, které vedou k výstavbě textového významu.
10. Podobně sporná se mi zdá i výtka směrem k tvrzení Ronenové: „To znamená, že si do světa výpovědi budeme projektovat všechno, co víme o skutečném světě, a že v něm provedeme pouze takové úpravy, které nedokážeme obejít“ (cit. Ronenová). Autorka v kritice tohoto výroku píše: „Pokusme se průběh této rekonstrukce ukázat na příkladu z našeho modelového románu. Ve fikčním světě románu *Temno* nevíme, jak vypadala či kdy přesně zemřela matka dětí Machovcových, a nemůžeme to zjistit. V románu to uvedeno není. Pokud se vydám pátrat do „skutečného světa“, zjistím, že protože není žádná matka, v níž by se o ní nalézaly údaje, paní Machovcová zkrátka neexistovala. Údaje o ní tedy nemohu doplnit do fikčního světa z toho, co vím o tomto světě, ergo fikční svět není něco, co vymezujeme kontrastivně proti světu skutečnému.“ Je sice pravda, že ve skutečném světě nenajdeme zmíněnou Machovcovou, ale nalezneme *matku* jako prototyp určitých vztahů, významů a sociálních vazeb, rolí. Ronenová se pak odvolává především na tento předpoklad, který nám umožňuje pochopit význam pojmu matka ve fikčním světě (dalo by se říci, že jde o jakousi gramatiku vztahů, které

nám aktuální svět v tomto případě poskytuje). Či řečeno jednodušeji slovy Miroslava Červenky, která *de facto* výrok Ronenové parafrázuje: Ve fikčním světě platí pravidla, aktuálního světa, není-li stanoveno jinak.

11. Jako doklad posunutí významu se odvolávám i na citaci z mé vlastní knihy, kterou autorka uvádí a podle níž autorka usuzuje: „Je pravda, že v díle jako znaku autor obsažen není, tj. není přítomen ve smyslu díla (Kubíček 2007, s. 34).“ Dlužno říci, že takto radikálního tvrzení bych se neodvážil. V dané pasáži ukazují, jak se Ingardenovi podařilo oddělit autora (empirického autora) od vypravěče a tím upevnit ontologii literárního díla. Dále v textu pak tvrdím, že jednosměrný vztah autora a smyslu díla se komplikuje a pro postižení smyslu díla se stává nedostatečný a vlastně nemožný. Jako autor zmíněné pasáže však současně v tuto chvíli tvrdím, že vím, co jsem chtěl říci a doufám, že jsem řekl něco jiného, než autorka tohoto textu vyvodila.
12. Žádná z předchozích výtek by však neměla vést k domněnku, že považuji autorčin text za text, který neodpovídá charakteru diplomové práce. Naopak: jeho čtení jsem si přes všechny výhrady skutečně užíval, nacházel jsem v něm sice často radikální a velmi nekritická tvrzení, která by v kritické diskusi neobstála právě pro sporný vztah mezi předmětem analýzy a autonomním předmětem analýzy, utvářeným právě těmito výroky, jeho výstavba a celkový charakter však ve mně vzbuzují pocit, že autorka má v literární teorii nakročeno k tomu, aby se do ní zapojila velmi aktivně, produktivně a podstatně. Ony výhrady, které jsem zmínil, by neměly zakrýt skutečnost, že jen málokdy je možné číst jako diplomovou práci tak koncizní (nejenom rozsahem, ale i myšlením) a jasně strukturovaný text.
13. A ještě poznámka k závěrečné části práce: Bylo by zajímavé autorkou zavedenou kategorii *nutnosti* porovnat s pojmem *horizont očekávání*. Posoudit vztah *nutnosti* a *ozvláštnění*. Rozlišit nutnost jako kategorii recepční a jako kategorii danou gramatikou vyprávění (onou invariantní strukturou, kterou se snaží vysledovat teorie od dob Proppa). Zvažuje-li autorka typologii „prvků“ možných světů podle jejich důležitosti pro *plot*, poskytuje tu možnosti i kognitivní lingvistika a její rozlišování elementů výpovědní struktury na obligatorní, apendixové a redundativní. Ale ke slovu by se nakonec mohl a měl dostat i Barthes se svými satelity a katarzními událostmi a jím inspirovaná linie zaměřující se na motivickou výstavbu narativu a význam jejích segmentů pro dynamiku utváření narativního prostoru, završená aktuálně návrhem Wolfa Schmidta z knihy *Elemente der Narratologie*. Tyto a další linie teoretických návrhů by bylo bezesporu produktivní a ne bez zájmu porovnat se závěrečnou a vlastně stěžejní částí autorčiny studie. Může na ně přijít řada v diskusi nad prací při její obhajobě, ale zcela určitě by neměly zůstat stranou při další návazné autorčině práci nad tímto nesporně velmi dobře zaměřeným tématem, pro jehož rozvažování autorka prokazuje nejenom schopnost postřehu, ale i zodpovědně založené analýzy.

Jako základní otázku Doležela i Ronenové v citovaných a kritizovaných textech vnímám otázku: Jak je generován význam literárního díla. A jestliže se Doležel soustředí především na intensionální oblast, Ronenová se posouvá směrem, který jí má umožnit postřehnout zakládající rysy fikčnosti. Tedy: jestli se Doležel pohybuje na rovině *récit*, prozkoumává Ronenová spíše oblast *naration*. Tyto ústřední otázky prací obou teoretiků však zůstaly stranou nabídnutých analýz. Souhlasím přitom s autorkou práce, že Doležel otázku ontologického založení fikce, tedy skutečnosti, že určitý typ narativu je fikční a nikoliv aktuální, v *Heterocosmica* ve skutečnosti přeskočil a centruje naši pozornost zcela již na procesy, které generují význam fikčního světa, aniž by je vydávaly všanc smyslu (oblasti *extense*) – odtud ostatně plyne jeho křížové tažení proti *mimesis* a jen takto je pochopitelné.

Tedy Doležel nastolí fikční svět a autoritativně zruší jeho jednorozměrný odkaz k aktuálnímu světu, aby se pak zabýval způsoby organizace textury, organizace textového významu. Což je pro mě stejně jako pro autorku provokativní jednání, které napíná naši pozornost směrem k samotnému zakotvení Doleželovy teorie v teorii možných světů a jejímu vztahu k Doleželem proponované teorii fikčních světů. Že se autorka chopila hozené rukavice považuji za mimořádně odvážný krok, šíře spektra (a tedy jejích znalostí a orientace), z něhož k danému úkolu přistupuje, je pak dokladem její vědecké připravenosti. Její myšlenkové přezkoumávání teorií Doležela a Ronenové mi nezdídky přesně nasvítlo neuralgické body, které stojí za to, aby byly analyzovány a ošetřovány. Navzdory všem uvedeným výhradám proto doporučuji práci k obhajobě a o její úspěšnosti jsem přesvědčen.

Tomáš Kubíček